

Віталія ГАВРИЛЕНКО-РУСАК, Vitaliia HAVRYLENKO-RUSAK

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, Україна

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ukraine

ORCID: 0009-0000-1544-8957

e-mail: vita_g1991@meta.ua

Ключове слово як національно-культурний мовний компонент: лінгвокогнітивний вимір

Key word as a national-cultural linguistic component: the linguo-cognitive dimension

The article is devoted to the problem of determining the functional-semantic qualification of a key word as a national-cultural linguistic component. It was determined that the characteristic features of the national-cultural components are realized in the artistic texts through the verbal environment with the inclusion of key words. It is emphasized that in the Author-Text-Reader system, linguistic, cultural, and mental features are a determining factor of the poetic system of linguistic thinking. It has been proved that key words containing a national-cultural component in their meaning clarify the meanings laid down by the author's intentions, generalizing semantic and pictorial categories. It is observed that the study of the functionality of key words as national-cultural linguistic components, the directions of their linguistic-cognitive influence on the pretext, posttext, and subtext of an artistic work is part of the current paradigms of text creation, which requires further linguistic and stylistic analysis and interpretation. The regularities of the use of keywords with a national-cultural linguistic component in the artistic texts of contemporary Ukrainian writers have been determined.

Keywords: keyword, text, national-cultural linguistic component, image, concept, linguistic picture of the world

Стаття присвячена проблемі визначення функційно-семантичної кваліфікації ключового слова як національно-культурного мовного компонента. Визначено, що в художніх текстах реалізуються ознакові параметри національно-культурних компонентів через словесне оточення із включенням ключових слів. Підкреслено, що в системі Автор-Текст-Читач мовно-культурні, ментальні ознаки є визначальним чинником поетичної системи мовомислення.

Доведено, що ключові слова, що містять у своєму смислі національно-культурний компонент, кристалізують у собі сенси, закладені авторськими інтенціями, узагальнюючи

сміслові й образотвірні категорії. Відзначено, що вивчення функційності ключових слів як національно-культурного мовного компоненту, спрямувань їхнього лінгвокогнітивного впливу на передтекст, післятекст, підтекст художнього твору входить до актуальних парадигм текстотворення, що потребує подальшого мовностилістичного аналізу та інтерпретації. Визначено закономірності використання ключових слів із національно-культурним мовним компонентом у художніх текстах сучасних українських письменників.

Ключові слова: ключове слово, текст, національно-культурний мовний компонент, образ, концепт, мовна картина світу

Сучасна мовознавча парадигма характеризується використанням досягнень інших наук – когнітивістики, аксіології, психології, культурології, етнографії, епістемології, що стимулює появу нових наукових напрямів. Посилена увага до інтегральних досліджень зумовлена актуалізацією ідей взаємодії мови та культури, мови й мислення. Зміщення ракурсу в мовознавчих студіях на когнітивну й культурологічну площини дає змогу по-новому поглянути на предмет лінгвістичного дослідження, виявляючи матеріальну й духовну культуру знака, його входження в загальнокультурну традицію.

Когнітивна лінгвістика як нова система вивчення мовних явищ не заперечує досягнутого в лінгвістиці раніше, але інтегрує отримане знання, виводячи його на більш високий рівень наукового осмислення. У рамках когнітивного підходу по-новому ставиться проблема співвідношення значення й смислу слова. Ця проблема окреслюється в контексті концептуалізації й категоризації світу, формування різних структур знання й способів його репрезентації в мові. Поняттєвий і методологічний апарати когнітивної лінгвістики перебувають у становленні. У когнітивній лінгвістиці існують прийоми аналізу й опису концептів: вибір ключового слова, побудова й аналіз його семантики, аналіз лексичної сполучуваності ключового слова, вільний асоціативний експеримент, рецептивний експеримент, аналіз синонімів ключового слова, побудова лексико-фразеологічного поля ключового слова тощо.

Поняття *ключове слово* зустрічається в різних лінгвістичних напрямках, однак його загальноприйнятого визначення не існує, оскільки в кожній специфічній галузі знання на перший план виходять ті або інші релевантні ознаки і функції. Поняття ключа широко використовується в різних галузях.

Грунтовною розвідкою з проблематики репрезентації ключових слів у культурі є праця А. Вежицької, в якій сформульовано принцип, що пов'язує лексичний склад мови і культуру, – принцип *ключових слів*¹. Ключові слова, за твердженням дослідниці, це „слова, особливо важливі й показові для окремо взятої культури”². Вони не лише маркери певного культурно-етнічного утворення,

¹ A. Wierzbicka, *Lexicography and Conceptual Analysis*, 1985.

² *Ibidem*.

це лексичні одиниці, котрі пов'язують в одне ціле мову з явищами ментальності конкретного етносу. В цьому трактуванні ключові слова відкривають доступ до ключових концептів і „ядрових цінностей” культури.

М. Голянич під ключовими словами розуміє „ті мовні одиниці-синкрети, які виражають значення не лише знакового типу, але й імплікаційні, акумулюють інформацію, маніфестовану денотативно-когнітивним, комунікативно-прагматичним вимірами тексту”³. На її думку, ключове слово не тільки умовно окреслює семантичні обриси тексту. В ньому „прочитується” філософія людиноцентризму, множинність потенційних буттєвих практик, утілених в образах персонажів, що досягається після прочитання *усього тексту* й акумулюється у відповідному слові – мислеобразі, певному художньо значущому концепті⁴.

Культурологічні аспекти мовної діяльності, відображеної, зокрема, в художніх текстах, відкривають перспективи окреслити коло можливих лінгвокогнітивних одиниць, придатних схарактеризувати мовно-культурне середовище як духовний складник національної ментальності. Відомі пропозиції окреслити такі мовно-культурні позначення як лінгвокультурема, культурема, логоепістема, мовно-естетичний знак культури, культурно-конотативне слово, культурний концепт та інші, що лягають у підґрунтя визначення засад національно-культурного буття.

Прагнення обмежити, сконцентрувати вивчення лінгвокультурологічного матеріалу у межах конкретизованих понять позначилось на виділенні таких лінгвокогнітивних одиниць, як мовно-естетичний знак, національно-культурний компонент⁵. Визначаючи мовно-естетичний знак з погляду лінгвістики, С. Єрмоленко виділяє такі його ознаки, як належність до мовно-структурних одиниць (слово, словосполучення, речення і т.д.); віднесеність до просторово-часових параметрів певної мови; зв'язок із текстовим джерелом або ситуацією; видозмінюваність; текстотвірна функція⁶. Система характерологічних параметрів мовно-естетичних знаків засвідчує їхню наближеність одне до одного на ґрунті орієнтування на їхню знакову природу й кодування, на власне мовну одиницю, розглянуту на культурологічному тлі, в межах дискурсивного оточення⁷. З погляду лінгвокогнітології, йдеться про елементи знання, що їх передають мовні елементи в їхній внутрішній формі, у зв'язках із процесами пізнання, історією й національною традицією, закріпленням у суспільній пам'яті й свідомості носіїв мови відтворювати ціннісні орієнтації.

В узагальненому вираженні йдеться про національно-культурні мовні компоненти, що зберігають у мовному вираженні народну пам'ять про сутнісне,

³ М. Голянич, *Перспективний характер ключового слова у художньому тексті Василя Стефаника* [в:] *Василь Стефаник у дослідженнях та спогадах*, Івано-Франківськ 2021, с. 351.

⁴ *Ibidem*.

⁵ В. Кононенко, *Текст і слово*, Київ–Івано-Франківськ 2017, с. 8–9.

⁶ С. Єрмоленко, *Мовно-естетичні знаки української культури*, Київ 2009, с. 7–8.

⁷ D. Hymes, *Discours: Scope Without Depth* [in:] „International Journal of the Sociology of Language”, t. 57, 1986, p. 48–49.

духовно вагоме в житті соціуму, в конкретному культурному середовищі. Закодовані в національно-культурній свідомості мовні компоненти – етнокультури – лягають в основу творення мовної картини світу, системи уявлень про культурні надбання народу, стають одиницями мовомислення. У цьому сенсі національно-культурні компоненти – це ті мовні знаки, які відображають, фіксують і передають від покоління до покоління особливості того чи того етносу (звичаї, вірування, моральноетичні оцінки, соціальні відносини, психічний і фізичний стан людини), тобто ті параметри, що брали й беруть участь у формуванні культурних кодів, що визначає менталітет народу. Розглянемо закономірності репрезентації ключових слів, наділених національно-культурним компонентом, у текстах Марії Матіос, Василя Шкляра, Сергія Жадана, поезіях Ліни Костенко.

Дискурс Марії Матіос *Солодка Даруся* включає провідні національно-культурні компоненти – лексеми „*griх*”, „*біль*”, „*травма*”. Сукупність цих ключових слів визначає конотації буття, цінностей, оцінок.

Відомо, що концепт „*griх*” у народно-міфологічному мисленні містить, передусім, поняттєвий смисл „порушення певного табу”, встановленого у межах уявлень певного етносу та закріпленого у певних приписах, священних текстах, законах. Проте подібне табу може й не мати кодифікованого закріплення, залишаючись чинним на рівні забобонів, неписаних традицій, комунікативного спілкування. До числа таких ознак, зокрема, належить традиція, що вимагає від заміжніх жінок покривати голову після вступу до шлюбу. Цей припис порушує мати Дарини – Матрона: „Дарусина мама порушила звичай одразу по шлюбі. Вінчана жінка повинна зігнути свій волос по шлюбі. Жінка, що має чоловіка, – то не дівка, що вона розплітала косу, а Михайло, вповідали старі люде, чесав її, як дитину”⁸. В інтенціях авторки постає образ-поняття непропорційного покарання за таку молодечу самовпевненість: Матронка стає жертвою безпідставних звинувачень і накладає на себе руки. Когнітивно-метафоричним засобом стає позначення коси, яку відтинають, аби зняти тіло небіжчиці, тобто забезпечено конотативно-семантичну функцію єдності тексту.

Компоненти „*біль*” і „*травма*” репрезентовано в тексті роману *Солодка Даруся* через відтворення поведінкових стереотипів Дарусі Ілашук. Письменниця послуговується хронологічною інверсією в типологізованому казковому стилетворенні, представленому в наборі конотативних ознак: заборона, непослух, порушення унормованих референтів. Авторка звертається до засобу зворотної хронології: в інтродукції повідомляється про нещастя персонажа і лише в кінці – про причиново-наслідкову реалізацію образотворення.

Біль як наслідок когнітивно зумовленої травми постає в конкретиці образних утілень. Так, метафорично осмисленим травмівним чинником виступає символізація солодошів: „На цюцю! – і кинув жменю барбарисок під самі

⁸ М. Матіос, *Солодка Даруся*, Київ 2011, с. 182.

хатні двері.... Був би ліпше не нагадував про цюцю. У селі ніхто розумний не нагадує і не дає Дарусі конфет: знає, що від солодкого болить її голова і блює вона дуже”⁹. Цей біль зростає в функційно-семантичну категорію німоти як втілення когнітивно зумовленої незгоди: „[...] Не могли заплакати-заридати, викричатися, засміятися, а бути живою мумією і мати в голові велику, як від кулі, рану. Голову зносило кудись так далеко, що вона чимдужче тримала її руками, ніби боронилася від злодія”¹⁰. На цьому семантичному тлі концепт „*травма*” в його зв'язках із категоріями страждання, відрази, нещастя.

У тексті роману Василя Шкляра *Чорний Ворон* до числа ключових слів, наділених національно-культурним колоритом, належать образи-символи „*ворон*” і „*дуб*”. Перший із них актуалізує смислові конотації птаховіщування, характерне для слов'янської символізації чорного ворона, чий образ, із одного боку, уособлює в собі смерть, підземний світ, з другого – постає символом мудрості передчуття й включає конотації майбуття. Другий образ-символ реалізує ознаки концепту священного дерева – питомого місця перебування віщого птаха. Слово-поняття „*ворон*” в тексті роману В. Шкляра супроводжується постійним атрибутом „*чорний*”, що актуалізує міфологему сакрального птаха. Образ виступає компонентом сюжетотворення.

Для концепту *чорного ворона*, використаного в романі, характерною є пов'язаність із міфологічними уявленнями. В інтенції автора постає посилення на підземний світ, землю, небо, воду, сонце; символічний світ набуває ознак архетипних уявлень. Через те, що основною їжею ворона є стерво, він являє собою певний компроміс між травоядними тваринами та хижаками.

В праслов'янській та давньоукраїнській міфології образ ворона є амбівалентним. Із одного боку, чорний ворон є визнаним символом смерті, горя, передвісником трагічних подій. З другого боку, постійне сусідство зі смертю надає воронові в уявленнях слов'ян глибокого когнітивного вмісту: цей птах отримує здатність віщувати, пророкувати, бачити, де заховані скарби тощо. Амбівалентністю характеризується й постать героя роману В. Шкляра, який увібрав символіку птаха задля втілення концептного розуміння боротьби, перемоги, незламності духу; паралелізм образів стає стилетвірним засобом: „На сусідньому дубі давно вже прокинувся старезний чорний ворон й одним оком сонно кліпав на це видовисько. Воронові було вже двісті сімдесят літ... Глухий і підсліпуватий, а проте добре бачив що йому треба”¹¹. Вибір на користь дуба, а не іншого дерева є не випадковим, адже, згідно зі слов'янською міфологією, саме дуб є небесним, сонячним деревом, а за фрейзерівською антропологією „віссю життя”¹².

⁹ *Ibidem*, с. 5.

¹⁰ *Ibidem*, с. 6.

¹¹ В. Шкляр, *Чорний Ворон*, Київ 2009, с. 7.

¹² J. Frazer, *The Golden Bough*, New York 2013.